

Postmodern Bir Ahlak Arayışının Tecessümü: Agnes Heller Üzerine Bir İnceleme

Veysel Ergüç

Özet: 1970'li yıllardan bugüne yaygın biçimde lafzedilen postmodernlik kavramı üzerine sosyal bilimler alanındaki çeşitli disiplinler bünyesinde geniş bir literatür hasıl olmuştur. Bahse konu edilen literatür kapsamında postmodern kavramına işaret eden çok sayıda ilkeye işaret edilmiştir. Postmodernlik çerçevesinde anons edilen ilkelerden biri olarak fark kavramı belirmiştir. Fark ilkesi merkezindeki postmodernlik kapsamında modernitenin farklılık ve öteki olanı baskılayan bir yönünün olduğundan söz edilmiştir. Modernite bünyesinde mütemmim bir cüz olarak kabul edilen evrensellik ilkesinin muhtevasında homojenliğin olduğu ileri sürülmüştür. Söze konu edilen homojenliğin, bir diğer tabirle aynılığın gerek insan yaşamına gerekse toplumsal alana dayatıldığı postmodernlik bağlamında iddia edilmiştir. Bu açıdan aynılık karşısında dışlandığı iddia edilen fark ilkesinin ve öteki olanın yeniden gündeme alınması postmodernite kapsamında savunulmuştur. Aynılığa karşı deyim yerindeyse farklılık felsefesinin inşasına yer verilen postmodernite çerçevesinde düşünce geliştiren bir isim olarak öne çıktığı belirtilen Agnes Heller'in fikri bu çalışma kapsamında irdelenecektir. Bir kişilik etiğinin imkanı üzerine düşünen Heller'in, söz konusu etiği farkı ve öteki olanı içeren bir seçim yapma eylemi ile ilintili kılması, bu çalışmaya konu edilme sebebi olarak önem arz eder niteliktedir. Modernite bağlamında ileri sürülen aynılık merkezindeki evrensellik fark ve ötekini ihtiva eden bir ahlak refakatinde aşılması gerektiğine ilişkin düşüncesine binaen postmodern bir ahlak arayışının peşinde olduğu belirtilen Heller'in fikri çalışma kapsamına konu edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Postmodernlik, fark, öteki, Agnes Heller, kişilik etiği.

Abstract: An extensive literature has emerged in various disciplines in the field of social sciences on the concept of postmodernity, which has been widely used since the 1970s. Within the scope of the literature in question, many principles pointing to the concept of postmodernity have been pointed out. The concept of difference has emerged as one of the principles announced within the framework of postmodernity. Within the scope of postmodernity, which is centered on the principle of difference, it has been mentioned that modernity has an aspect that suppresses difference and the other. It has been claimed that there is homogeneity in the content of the principle of universality, which is accepted as an integral part of modernity. It has been claimed in the context of postmodernity that the homogeneity in question, in other words, sameness, is imposed on both human life and the social sphere. In this respect, the reintroduction of the principle of difference and the other, which is claimed to be excluded in the face of sameness, has been defended within the scope of postmodernity. The idea of Agnes Heller, who is said to stand out as a name that develops thought within the framework of postmodernity, which includes the construction of a philosophy of difference against sameness, will be examined within the scope of this study. Heller, who thinks about the possibility of a personality ethic, relates this ethic to the act of making a choice that includes difference and the other, which is important as the reason for being the subject of this study. Heller's idea, which is stated to be in pursuit of a postmodern morality, will be the subject of the study, based on his idea that the universality centered on sameness put forward in the context of modernity should be overcome with a morality that includes difference and the other.

Keywords: Postmodernity, difference, the other, Agnes Heller, personality ethic.

@ Doç. Dr., Muş Alparslan Üniversitesi, v.erguc@alparslan.edu.tr

ID 0000-0003-3298-1803

➔ Ergüç, V., (2024). Postmodern Bir Ahlak Arayışının Tecessümü: Agnes Heller Üzerine Bir İnceleme. *İş Ahlakı Dergisi*, 17 (2), ss. 91-116.

✎ Araştırma Makalesi

© İGİAD
DOI: 10.12711/tjbe/m369
Turkish Journal of Business Ethics, 2024
isahlakidergisi.com

Bayıru: 02.05.2024
Reviz: 10.09.2024
Kabul: 09.10.2024
Erken Baskı: 07.11.2024

Giriş

18. yüzyıldan bugüne insan yaşamını belirleyici bir nitelik arz eden modernite kavramına bağlı olarak beliren postmodernite kavramının sosyal bilimler alanı içerisinde her daim kayda değer bir yeri olmuştur. Modernite kapsamında inşa edilen birörnekleşme, bir diğer ifadeyle aynılık merkezindeki dengeye karşılık olarak üretilen düşünce refleksi postmodernite olmuştur.

1970'li yıllardan bugüne oldukça bilinir olan postmodernlik, modernliğin krize girdiği anda belirmiştir (Akay, 2013). Postmodernite çerçevesinde modernitedeki varlığın doğasının ve hakikatinin aynılığa raptedilmesine karşı bir duruş geliştirilmiştir (Cevirici, 2020). Bu anlamda postmodernite dahilinde homojenlik yerine heterojen yapı tercihi söz konusu edilmiştir (Turner, 2002). Modernite kapsamındaki meşruiyetin farklılıktan ziyade aynılığa, çeşitlilik karşısında özdeş olana, başka bir tabirle homojen olana tahviline karşı nitelikte bir düşünce postmodernite içerisinde beyan edilmiştir.

Modernitenin içerisinde üretilmiş olan aynılık merkezindeki ahlaki olana (Başaran, 2018), bir diğer ifadeyle etiğe karşı olacak biçimde postmodernite içerisinde bir etik geliştirilip geliştirilmediği sorusu oldukça önem arz eder niteliktedir. Bu bağlamda postmodernist bir perspektiften yeni bir ahlaki olanın arayışında olan önemli bir düşünürün Agnes Heller olduğu argümanına (Gardner, 2016) bu çalışma kapsamında başvurulacaktır.

Heller'in postmodernite çerçevesinde bir ahlak arayışının örneği olarak ileri sürülmesi bu çalışmayı nitel araştırma yöntemleri içerisinde yer verilen durum çalışması ile yakınlaştırmaktadır. Örnek olay çalışması olarak tanımlanan durum çalışmasından yola çıkıldığında (Yeşilbaş Özenç, 2022) Agnes Heller bu metin kapsamında postmodern bir ahlak tasavvurunun örneği olarak kabul edilecektir. Durum çalışması kapsamında zaman ve mekan gibi unsurlarla sınırları belirlenmiş bir konu hakkında bilgi toplandığı dikkate alınarak (Yeşilbaş Özenç, 2022) bu çalışma dahilinde örnek olay olarak belirlenen Agnes Heller'in düşüncesi postmodernite, öznellik ve ahlak kavramları merkezinde sınırlandırılacaktır. Başka bir cümleyle ifade edildiğinde çalışma bünyesinde tasavvur edilen sınırlama pratiği zamandan ve mekandan ziyade kavram özelinde olacak, bu anlamda kavramlar yorumlanacaktır. Çalışma içerisinde postmodernite, öznellik ve ahlak kavramlarının örnek olay olarak sunulan Heller'in düşüncesi ile bağlantılı biçimde yorumlanacak olması, durum çalışmasının deseni olarak temayüz eden yorumlayıcı durum çalışmasına (Aytaçlı, 2012) başvurma sebebi olacaktır. Yorumlayıcı durum çalışması

sı üzerinden kavramların yeniden üretildiği dikkate alındığında (Yeşilbaş Özenç, 2022) bu metin dahilinde ahlak ve öznelik kavramları postmodernlik ile iltisaklı biçimde yeniden yorumlanacaktır. Çalışma kapsamında örnek olay olarak ileri sürülen Agnes Heller'in düşüncesi ise postmodernite kavramı ile bağlantılı biçimde yorumlanacak, bu açıdan yeniden tanımlanacaktır.

Modernitedeki ahlaki sorunları öne çıkaran Heller'in (Gardner, 2016) postmodernite ile iltisaklı kılınmasının ne ölçüde mümkün olduğu yönünde bir soru dikkate alındığında Simon Tormey tarafından kaleme alınan *Agnes Heller: Socialism, Autonomy and the Postmodern* başlıklı esere başvurulacaktır. Sözü edilen metinde Heller'in postmodern bir düşünür olarak tanımlanmış olması bu çalışma kapsamında emsal olarak kabul edilecektir (2001). Postmodernite bağlamında aynılığa karşı fark merkezinde bir etiğin imkanının sorgulandığı bilgisinden yola çıkarak (Başaran, 2018) Heller'in de o nitelikte bir etiğin arayışı içerisinde olduğu tezine bu metin dahilinde yer verilecektir (Grumley, 2005). John Grumley tarafından hazırlanan *Agnes Heller: A Moralism in the Vortex of History* başlıklı metinde, Heller'in ana çalışma konularının gündelik yaşam ve etik olduğu yönündeki bilgi de bu metin açısından önem arz eder niteliktedir. Grumley'in bahsi edilen eseri içerisinde Heller'in o konuları postmodernlikle bağlantılı olacak biçimde tartıştığına ilişkin ifadesi, düşünürün postmodern bir ahlak arayışı içerisinde olduğunun kanıtı olarak kabul edilecektir (2005).

Moderniteye dayanan toplumsal düzenlerin önemli bir kısmında her şeyin sınıfa ve ırka indirgendiğinden söz eden Agnes Heller, söz konusu durumdan dolayı faşizmin ve komünizmin galebe çaldığını ifade eder. Böyle bir anda farkın bastırıldığından dem vuran düşünür, özneleşme mekanizmasının zarar gördüğünü söyler (2016; Tormey, 2009). Moderniteyi farkın ölümü ile itham eden Heller'in bu yorumunun postmodern düşüncedeki fark ilkesi ile örtüştüğü dikkate alındığında, çalışma kapsamında ilk olarak postmodernite kavramı üzerine eğilme yönünde bir tercih söz konusu olacaktır. Modernitedeki siyasal ve toplumsal düzlemlerde fark ilkesinin ötelenmesinden kaynaklı olarak aynılığın yapısal bir gerçeklik haline geldiği, aynılığa rabitali bir özneliğin benimsendiği, bundan dolayı da faşizm ve komünizm örneğindeki totalitarizmin belirdiğini söyleyen Heller'in (Belharz, 2009) modernlik ve totalitarizm arasında aynılık bağlamında kurduğu korelasyona çalışmanın ikinci başlığı dahilinde yer verilecektir. Totalitarizmden çıkış yolu olarak tahakkümü geriletme pratiğine işaret eden (Gardner, 2016), bunun için bir kişilik etiğinin inşa edilmesi gerektiğini savunan Heller'in arayışı (Belharz, 2009) üçüncü başlık kapsamında araştırma konusu olacaktır.

Totalitarizmi aşmak için bir kişilik etiğini şart olarak gören Agnes Heller'in öznellik ve ahlak arasında ne tür bir ilişki kurduğu sorusu çalışma kapsamındaki sorunsal olacaktır. Postmodernitenin yeni bir öznenin, diğer bir tabirle yeni bir kimliğin keşfi olduğu bilgisinden hareketle (Kahraman, 2004) o perspektiften okuma pratiği geliştiren Heller'in de yeni bir kimliğe haiz öznenin ahlaki muhtevasını inşa peşinde olduğu argümanı savunulacaktır. Bu açıdan çalışma metni öznellik ve ahlak arasındaki ilişkinin niteliği üzerine inşa edilecektir. Agnes Heller'in öznellik ve ahlak arasındaki ilişkiyi öznelararasılık üzerine inşa ettiği ifade edildikten sonra (Gardner, 2016) öznelararası ilişkiyi fark temelinde tasavvur ettiği bilgisine yer verilecektir (2006c). Bu anlamda Heller'in öznellik ve ahlak arasındaki ilişkinin nüvesine ilişkin olarak fark ve öteki merkezinde geliştirmiş olduğu düşüncenin daha iyi anlaşılabilmesi için evvela postmodernite içerisindeki öznellik ve ahlak ilişkisinin nasıl tanzim edildiği üzerine eğilmek yerinde olacaktır.

Aynılığı Kopuşa Uğratma Çabası: Postmodernite Dahilinde Öznellik ve Ahlak İlişkisi

Postmodernite kavramının kökü olarak beliren postmodern olma durumu, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bilinir olmuştur. Postmodern kavramını ilk olarak ressam ve sanat eleştirmeni olan John Watkins Chapman 1870'li yıllarda kullanmıştır. 1917 yılında yayınlanan *Avrupa Ekininin Krizi* isimli eserinde Avrupa'da bir medeniyet krizi yaşandığından söz eden Rudolf Pannowitz ise bahsi edilen krizden ve onun deneyimlendiği Avrupa'dan kopuş manasında postmodern kavramını tanımlamıştır (Best & Kellner, 2016). 1934 yılında Federico de Oniz tarafından kaleme alınan İspanyol ve Latin Amerika Şiiri *Antolojisi* başlıklı metinde de postmodern kavramına rastlanmaktadır. Dudley Fitts tarafından hazırlanan *Çağdaş Latin Amerika Şiirinin Antolojisi* adlı kitapta da postmodern kavramına denk gelmektedir (Kızıler, 2006).

1950'li yıllardan itibaren postmodern kavramının moderniteden ayrı olana, deyim yerindeyse bir çağ değişikliğine işaret eder nitelikte tanımlandığı görülmektedir (Featherstone, 2005). Bu anlamda postmodernite, modernitenin bilinenlerinden bir kopuş olarak tezahür etmektedir (Okuyuz, 2000). Bahsi edilen kopuşun sonrasında açığa çıkan durum, modernite ile hesaplaşma arzusu (Zekâ, 1994). Postmodern kavramı kapsamında en bilinen unsur olarak beliren Kartezyen akılcılığa ve pozitivist bir toplum mühendisliğine karşı çıkılması onun moderniteden farklı bir konuma yerleşmesini beraberinde getirir (Şaylan, 2002). Bu anlamda postmodern düşünürlerin zihninde modernliğin kültürel boyutuna

karşı bir cevap arayışı içerisine girilir (Kumar, 2004). Kartezyen akılcılık ve pozitivizm merkezli evrensel bir hakikate göre dünyanın inşa edildiği yönünde kanaat bulunan postmodern düşüncede o hakikate işaret eden büyük anlatılara karşı bir tutum sergilenir (Harvey, 1997; Gellner, 1994). Bahsi edilen karşı çıkışın önemli bir nedeni, büyük anlatılardan tek düze ve hiyerarşik yapıların türediğine ilişkin bir kanaatin varlığıdır (Turner, 2002).

Amerika Birleşik Devletleri'nde yaşamını idame ettiren Bernard Rosenberg *Kitle Kültürü* adlı kitaba yazdığı sunuş metninde postmodern kavramını yeni hayat ile eş anlamlı olarak tanımlamıştır (Best & Kellner, 2016). Rosenberg'den hariç olarak postmodern olma hali moderniteden bir kopuş olacak biçimde de tanımlanmıştır. D. C. Somerwell ve Arnold Toynbee, Karanlık Çağ'lar (675-1075), Orta Çağ'lar (1075-1475) ve Modern Çağ'dan (1475-1875) sonra 1875'te başlayan dönem için postmodern çağ kavramını kullanmışlardır. Somerwell ve Toynbee'ye göre 1875 yılından itibaren girilen postmodern dönem, modern zamandan kopuşa işaret eder niteliktedir (Best & Kellner, 2016). İki düşünürün zihin dünyalarındaki postmodern dönem toplumsal kargaşa ve devrim ile karakterize edilirken buradan bir anarşi doğacağı öngörülmektedir. Anarşinin doğma nedeni rasyonalizm ve Aydınlanma'nın çöküşünden kaynaklanmaktadır (Koçakoğlu, 2012).

Postmodern kavramının modern olandan gayrı bir duruma işaret ettiği bilgisinden hareket edildiğinde modernite ile postmodernite arasındaki ayrımın ne tür bir dönüşümden dolayı belirdiği ve sözü edilen ayrımın tam olarak ne olduğu sorusunun yanıtlanması önem arz eder. Modernite ve postmodernite arasındaki benzer halin belirme sebebinin kültürel dönüşüm olduğu yönünde argüman geliştiren ve kültürü ekonomi ile ilintilendiren Frederic Jameson açısından bahis konusu dönüşümü tetikleyen gelişme üretim tarzındaki dönüşümden neşet eder (2005). Modernite dahilindeki üretim tarzının ulusal düzlemdeki kapitalizm olduğundan söz eden Jameson, uluslararası çehreye bürünen kapitalizmin belirdiği anı postmodern olanın başlangıç zamanı olarak tanımlar (2005). Jameson'un nezdinde kapitalizmin geç dönemindeki yapı ile kültürün uyumlu kılındığı an, postmodernitenin belirmesine tevafuk eder (2022). Bu anlamda postmodernite, modernite dahilindeki kültüre alternatif yeni bir kültürün inşası olarak tezahür eder.

Postmodernite içerisinde tezahür eden kültürel dönüşüme, üretim tarzından hariç olarak rastlanan ikinci adres bilgi alanıdır. Kültürel dönüşümün bilgi bağlamında vuku bulduğunu iddia eden düşünürlerin önde geleninin Jean-François Lyotard olduğu belirtilebilir. Düşünce dünyasında kültür kavramını bilgi ile eş anlamlı olacak biçimde tanımlayan Lyotard açısından postmodernite, bilginin konumun-

daki değişime tekabül eder (1990). Modernite kapsamında üretilen ve itibar edilen bilginin büyük anlatılar olarak zuhur ettiğinden söz eden düşünür, bu niteliğe haiz bir bilgi türünden dolayı meşruiyet açığı doğduğunu ifade eder. Meşruluk sıkıntısının giderilmesi üzerine beliren postmodernite dahilinde büyük anlatılardan kopuş olması, Lyotard'ın nezdinde dil oyunları ile sağlanmaktadır (1990). Bu bağlamda büyük anlatı merkezli hegemonyanın yapısökümü ancak yeni bir dil ile mümkün kılınmaktadır.

Postmodernite ve modernite arasında bilgi bağlamında bir ayrımın olduğu bilgisi refakatinde hareket edildiğinde, modernitedeki bilginin büyük anlatılara, postmodernitedeki bilginin ise parçalı anlatılara işaret ettiği belirtilebilir (Harvey, 1997). Bu noktada karşılaşılan soru büyük anlatıların tam olarak neye işaret ettiği üzerinedir. Böyle bir soruya verilecek cevap, postmodern düşüncede büyük anlatıların evrensellik ile ilintili kılındığıdır (Küçükalp, 2010). Bu anlamda postmodernite evrensel ilerleme ya da kurtuluş fikrinden, bilimsel açıklamanın başvurabileceği tekil çerçevelerden ve büyük anlatılardan kuşku duyulan bir gerçekliğe tekabül eder (Eagleton, 2011).

Postmodern düşünce içerisinde evrensellik üzerinden farklılığın tek olana indirgediğine dair bir tez ön plandadır (Sarup, 1997). Başka bir cümleyle ifade edildiğinde farkın, aynının düzleştirici mantığı içerisinde eritildiği ve aynının fark üzerinde hakim kılındığı yönünde bir argüman savunulmaktadır (Küçükalp, 2016). Modernite bünyesindeki evrensellik merceğiyle dünyaya yeknesak bir nazarla yaklaşıldığı yönünde bir tez, postmodernlik kapsamında ileri sürülür (Harvey, 1997). Bu anlamda postmodern olarak tanımlanabilecek olan düşünürlerin zihninde evrensel olanın, bir diğer deyişle büyük anlatıların aynılığa davetiye çıkaran bir yönünün olduğuna ilişkin bir kanının zuhur ettiğine rastlanmaktadır (Harvey, 1997). Bu izlek takip edildiğinde postmodern düşünce içerisinde evrenselliğin türdeşlik ile eş görüldüğünü ve buna karşı bir duruş içerisinde olunduğunu belirtmek mümkün görünmektedir (Sarup, 1997). Bahsi edilen karşı çıkışın önemli bir nedeni, postmodern düşünce içerisindeki düşünürlerin zihin dünyasındaki aynılığın totalitarizme referans vermesidir (Rosenau, 1998). Bu açıdan postmodernite dahilinde dünyanın totalitarizme sebebiyet veren evrensel olana teslim edilmesine karşı reddiyeci bir tutumun sergilendiği anlaşılmaktadır.

Homojenlik yerine heterojenliğin önerildiği ve aynılıktan ziyade farkın özgürleştirici olduğuna inanılan postmodernlik çerçevesinde fark, öteki olana işaret eder (Deleuze, 2021). Bu bağlamda postmodernite, akışın içerisine başkasının dahil olarak tebarüz eder (Başaran, 2018). Modernite kapsamında bastırılan azınlık-

lar postmodernitede oyuna dahil edilir. Modernite çerçevesinde tahayyül edilen ahlakın evrensellik merkezli olduğu, yerel olanı ve farklı olandan ziyade aynılığı, homojenliği barındırdığı eleştirisinin sunulduğu postmodern düşüncede, kültürel çeşitliliği, farkı ve karmaşıklığı ihtiva eden bir ahlakın savunusu yapılır (Başaran, 2018). Bu bağlamda postmodern düşüncede öznelik ve ahlak arasındaki ilişkinin fark merkezinde inşa edilmek istendiği yönünde bir zehaba kapılmak imkan dahilindedir. Öznelik ve ahlak arasındaki ilişkinin bir tezahürü olarak neşet eden kimlik kavramı ise bu durumda parçalanmışlığın, bölünmüşlüğün ve farklılığın ekseninde ele alınır. Kimliğin merkezinde heterojen olana ve farka yer verilir (Eğribel, 2022). Bu anlamda postmodernitede farklı olanın varlığını ahlaki bir doğru olarak kabul etmiş bir öznelik tahayyülünün söz konusu olduğunu ifade etmek mümkündür.

Öteki olanı anlamaya yönelik her teşebbüsün modernitenin sınırları içerisinde engellendiği yönünde iddiaların var olduğu, postmodernitede ötekinin farkının aynılığa tahvil edilmediği bir ahlakın ve onun üzerine inşa edilmiş özneliğin imkanı sorgulanır (Küçükcalp, 2010). Öteki olanı eyleme katan ve bunu onun farklılığıyla birlikte yapan bir ahlak ve öznelik ilişkisi tasarlanır (Küçükcalp, 2016). Böyle bir durumdan yola çıkıldığında postmodern olarak nitelenebilecek kimi düşünürlerin bahse konu edilen bir ahlakı içselleştirmiş bir öznelik tanımı üzerine düşünce geliştirdiğine rastlanmaktadır. Postmodern bir düşünür olarak tanımlanabilecek olan Agnes Heller'in fark merkezinde öteki olanı içeren bir ahlakı benimseyen özneliği savduğunu belirtmek bu noktada mümkündür (Grumley, 2005). Bu açıdan Heller'in farkı muhtevasında barındıran bir ahlakı şiar edinen bir özneliği nasıl formüle ettiği sorusunun irdelenmesi önem arz eder. Ancak öncesinde Heller'in farklı olanı aynı kılmakla itham ettiği modernite dahilindeki ahlak, o ahlakı muhtevasında barındıran öznelik ve onun tecessümü üzerine geliştirmiş olduğu düşüncesinin incelenmesi yerinde olacaktır.

Agnes Heller'in Düşüncesinde Modernite: Öznelik ve Ahlak İlişkisi Bağlamında Dışlanan Öteki

Postmodern düşünce kapsamında modernitedeki evrenselliğin fark ilkesini tek olana indirgediği, farklı olanı aynılaştırdığı yönünde tez ileri süren Agnes Heller, modernliğin insan topluluğunu türdeşliğe davet eden bir nüveye sahip olduğunu ifade eder. Heller'e göre bu durumun en önemli nedeni modernite kapsamında tahayyül edilen insan doğasıdır. Soyut ve tarih dışı bir evrensellik bağlamında tasarlanan insan doğasından kaynaklı olarak tüm bireylerin aynı harita üzerinde gösterilebileceği, bundan dolayı aynı davranışlar sergiledikleri tezinin modernite dahilinde

belirmesi düşünür açısından önemli bir nedendir (Heller, 2006a; 2018). Heller'e göre böyle bir anda gerek siyasal gerekse toplumsal alandaki hegemonyanın aynılığa rabitalı kılınması işten bile değildir (Gardner, 2016).

Modernlik ile aynılığın birlikte anılmasının nedeni üzerine düşünen Heller, bahis konusu durumun önemli bir nedeni olarak modernitenin salt tekniğe indirgenmesini gösterir. 17. yüzyılın sonundan itibaren modernitenin muhtevasından teknik haricindeki konuların ayıklandığından dem vuran düşünür, onun hızla genişleyen bir üretim aygıtının teknik gereksinimlerine gittikçe daha fazla tabi hale geldiğini söyler. Modernliğin tam da bu anda hakikatten yoksunluğa ve gaddarlığa mahkum kılındığı beyanında bulunan Heller, insan hayatının tehlikeye girdiğinden söz eder (Gardner, 2016).

Heller'in düşüncesinde modernliğin tehlike arz etmesinin nedeni bireyin bürokrasi ve akıl fetişizmi karşısında çaresiz bırakılmasından kaynaklanır (Gardner, 2016). Modernitenin bürokratik egemenliğe girmesinin ve akılcılaşmasının insan potansiyelinin gelişmesine belirgin bir tehdit teşkil ettiğini belirten Heller'e göre bunun nedeni insanın felsefi yetilerinin zarar görmesidir. Bu noktada bireyin yeniden üretimi tehlikeye girmektedir. Düşünür açısından bu anda beliren bozukluk, tek boyutluluktur. Farklılıkların yapısal olduğu bir rejim ihtimal dışıdır (Gardner, 2016). Postmodern düşünce bağlamında ileri sürülen farkın tek boyuta tahvil edildiği yönündeki argümanın (Sarup, 1997) Heller'in düşüncesinde yankı bulduğunu ifade etmek bu noktada mümkündür.

Heller'in düşüncesinde tek boyutluluğun siyaset ve toplum alanında gerçeklik haline gelmesi ile birlikte insanın özgür biçimde pratik sergileme imkanı ortadan kalkmıştır. Düşünüre göre insanı özgürlükten alıkoyan mekanizma bürokrasi olarak neşet etmektedir. Bu açıdan birey kendi iradesiyle kendi kaderini belirleyen bir özne olmaktan ziyade tek yönlülüğe iman etmiş bir uzman olarak arzıendam etmektedir. Uzmanlaşmaya bağımlı kılınan birey araçsal rasyonaliteyi mütemmim cüz olarak tercih ettiğinde kendi özüne de yabancılaşmayı kabullenecektir (Gardner, 2016). Kendine yabancılaşan birey, diğerkam olmaktan ziyade faydacılık içerisinde eylem sergilerken çok yönlü olmaktan da azade kılınacaktır (Gardner, 2016).

Modernite kapsamında takip edilen politikadan kaynaklı olarak teknokratik tahakküme mahkum edilen birey düşüncesinden yola çıkıldığında Heller'in nezdinde öznelik ve ahlak ilişkisinin farkı dışlayan tek boyutluluk üzerine inşa edildiği anlaşılmaktadır. Tek boyutluluğa göre yaşamını idame ettiren bireyin faydacı

biçimde davranarak karakterini kaybettiği bilgisine ulaşılmaktadır. Bu anlamda kendi iradesiyle sorgulayan bireyden ziyade aynılığa itaat eden bir kişilik ahlakının modernite kapsamında sunulduğu argümanı Heller tarafından ileri sürülmektedir.

Öznelik ve ahlak arasındaki ilişkinin farkın ve öteki olanın dışına sabitlendiği modernite bünyesinde Heller açısından iki sorun peyda olmaktadır. Söz konusu edilen ilk sorun nihilizme denk düşmektedir. Modernitenin teknik boyutuna abanmaktan kaynaklı olarak yaşamın bütünlüğünden, kişiliğinden, eylemden kopan insanın vardığı yer, Heller açısından nihilizmdir. Düşünüre göre nihilizm; norm-suzluk, erdemden yoksunluk ve araçsallaşmaya tekabül eder. Heller'in nezdinde nihilizm vesayetinde varılan durak ahlaki güdülenimden münezze bir eylemdir (2018).

Modernitenin hegemonyasında ahlaki olandan uzaklığa dayanan öznelikten nihilizme bağlı olarak türeyen ikinci sorun Heller'e göre totalitarizmdir (2018). Heller'in düşüncesinde totalitarizm, totaliter devletin mücessem halidir (1999). Heller'e göre totaliter devlet, değerlerin içinin boşalmasından dolayı tecessüm eden bir yapıya denk düşer (Yovel, 2009).¹ Bahis konusu değerlerin aşınmaya yüz tutmasının nedeni tarihsel determinizmden kaynaklanır (Feher & Heller, 1995). Bilimsel olanın tek gerçeklik olarak anons edildiği ve onun insan yaşamını belirleyen tek norm olarak dayatıldığı bir mekanda değerlerden, tarihsel bagajdan soyutlanan ve bundan dolayı vicdanları yıpranan ve onurları zedelenen bireylerin totaliter devlete meyletmesi Heller'in tezi olarak belirmektedir. Postmodern düşünce çerçevesinde iddia edilen insan yaşamının tek norma göre aynı kılınmasının totalitarizme sebep verdiği yönündeki tezin (Rosenau, 1998) Heller nezdinde de kabul gördüğünü ifade etmek imkan dahilindedir.

Heller'in düşüncesinde tek bir toplumsal grubun rasyonalitesine işaret eden totalitarizmin insan yaşamına sirayet eden hallerinden biri faşizmdir. Faşizmin belirgin hali ise Nazizm olarak tecelli eder. Nazizm dahilindeki rasyonalitenin ırk fetişizmi ile mümkün kılındığını ifade eden Heller, o rasyonelliğin hikmetinden sual edilemediğinden söz eder. Bu nitelikteki bir ortamın demokrasiyi ihtiva etmediğini belirten düşünür, birçok şeyin ırka feda edildiğini dile getirir (Tormey, 2009). Öznelik ve ahlak ilişkisinin Nazizm kapsamındaki boyutu irdelendiğinde ırkı tek

1 Agnes Heller'in haricinde totalitarizmi değerlerin aşınması ile ilişkilendiren Hannah Arendt açısından aşınma, hukuki insanın ölümüne, manevi insanın ölümüne ve bireyin bireyselliğinin ölümüne işaret eder (Gülmez-Stewart, 2012). Arendt'in düşüncesi yorumlandığında totalitarizmin, insanın insan olmaktan kaynaklanan var oluşuna yönelik bir kıyım olduğunu ifade etmek mümkün görünmektedir.

gerçeklik olarak benimseyen ve tek bir ırkın haricindeki diğer ırkların yok edilmesini savunan öznellik halinin ahlaki olana denk düştüğünü belirtmek bu noktada imkan dahilindedir. Tek bir ırka göre insan yaşamının aynılığa mahkum edilmesi ve bu durumun ahlaki olarak kabul görmesine karşı olacak biçimde geliştirilen post-modern düşünsel refleksin Heller’de yankı bulduğuna şahit olunduğu söylenebilir.

Heller’in düşüncesinde tek bir toplumsal grubun üstünlüğünden neşet eden totalitarizmin insan var oluşunu kesintiye uğratan hallerinden bir diğeri ise komünizmdir. Komünizmin düşünce kökünün Marksizm olduğunu ifade eden Heller, söz konusu akımın üretim paradigmasına aşırı derecede önem atfettiğini ve o paradigmayı sınırlı bir materyalizm tanımına feda ettiğini söyler (Gardner, 2016). Daha açık biçimde Heller, Marksizm dahilinde bireyin sınıf olanaklarının, sınıf değerlerinin ve sınıf eğilimlerinin bir parçası olarak tasavvur edildiğini, bundan dolayı bir sınırlılığa mahkum edildiğini iddia eder (Gardner, 2016). Sınırlılık içerisindeki bireyin kaderi Heller açısından farklılıktan ve çoğulluktan uzak kalmaktır. Böyle bir durum içerisinde bulunan Marksizm’in etik, insan hakları ve güçlü, özerk bir sivil toplum gibi fikirlerden uzakta bulunması Heller’e göre mukadderdir (Gardner, 2016). Böyle bir durumda ahlaki olanın insan haklarından ve sivil toplumdaki uzak olmaya denk düştüğü görülmektedir.

Heller komünizmin siyasal ve toplumsal alandaki yansımalarının Bolşevizm biçiminde sudur ettiğini belirtir. Heller’in nezdinde totaliter devletin inşasına öncülük eden, o devlet türünü çağırın şey, Bolşevizm’in bizzat kendisidir. Totaliter devletin diktatörlüğe işaret ettiğini ifade eden düşünür, Bolşevizm’in de totaliter bir diktatörlük olduğunu savunur (1999).

Heller açısından bir diktatörlük örneği olarak cesamet bulan Bolşevizm’in ekonomik boyutu irdelendiğinde düşünür, Joseph Stalin’in etkisiyle dünya pazarından soyutlanmış bir iktisadi sistemle karşılaştığını ifade eder (Feher & Heller, 1995). Bu açıdan kayıt dışı ekonomiden tüketim ekonomisine geçilemediğini söyleyen Heller, bireyin yaşamının tehlikede olduğunu dile getirir. Sovyetler Birliği vakasında totaliter devlet aygıtının gerçeklik haline geldiğini iddia eden Heller, ekonomik büyüme planının hayata geçirilemediğini, teknik düzeyin yükseltilmediğini, hayat standartlarının üst düzeye çıkarılamadığını belirtir (1995). Yaşam standardının yükselmemesinden kaynaklı olarak bireyin yaşamının tehlike içerisinde olması, Heller’e göre totaliter sistemde devletin ve ekonominin bütünleştiğine işaret eder. Ekonominin devletten azade kılınmadığı durumda farklı yaşam tarzlarının ve davranış biçimlerinin cebir gücüyle yok edildiğinden söz eder (Feher & Heller, 1995). Bu nitelikte bir düzende öznellik ve ahlak arasındaki ilişkinin farktan ziyade aynılı-

ğa göre tasarlandığı argümanının Heller'den yola çıkarak ileri sürülmesinde bir beis görünmemektedir.

İktisadi alanı devletten azade kılacak yönde bir tutum sergilenememesinden sonra varılan yer Heller'in nezdinde totaliter toplumdur. Heller'e göre Sovyetler Birliği'nde ekonomi alanında defedilemeyen totaliterliğin metastaz yaptığı yer toplumsal alandır. Bahsi edilen toplumsal düzende Bolşevizm cesametinde totaliter bir örgütlenmenin topluma dayatıldığını dile getiren düşünür, tahakkümden dolayı insanların tarihselliklerini kaybettiklerini, statik hale geldiklerini beyan eder (Feher & Heller, 1995). Heller'in düşüncesinde totaliter örgütten kaynaklı olarak tarihselliğini kaybeden insana farklılık yerine aynılığın sunulduğunu ifade etmek mümkün görünmektedir. Bolşevizm örneğinde tek tipe dayanan makbul vatandaş modelinin eğitim kurumları tarafından yetiştirildiğini bildirmesi, öznelik ve ahlak arasındaki ilişkinin aynılığa göre tanzim edildiğine ilişkin önemli bir delil sunmaktadır (Feher & Heller, 1995). Modernite kapsamındaki öznelik ve ahlak arasındaki ilişkinin bu açıdan inşa edildiği yargısını paylaşan Heller'in postmodernite içerisinden bir refleks verdiğini belirtmekte bir beis görünmemektedir.

İktisadi ve toplumsal alandaki tüm hücreleri ele geçiren Bolşevizm görüntüsündeki totalitarizmin siyasal alana da sirayet ettiği tezi Heller tarafından ileri sürülür. Gerek Bolşevizm örneğinde gerekse tüm totaliter rejimlerde karizmatik otoritenin varlığından bahseden Heller, söz konusu türdeki otorite vasıtasıyla siyasal alanın esir alındığını ileri sürer. Toplumun karizmatik liderin önderliğinde ilerleyebileceği tezinin savunulduğu Bolşevizm örneğindeki totaliter devleti Lenin'in inşa ettiği iddiasında bulunan Heller, sistemin işlemlerini temin edecek iktidar tekniklerinin de Lenin tarafından icat edildiğini bildirir (1995). Lenin tarafından inşasının yapıldığını iddia ettiği sistemde en önemli ilkenin iktidarda kalmak olduğunu belirten Heller, bahis konusu amaç doğrultusunda terör uygulandığından söz eder. Bolşevizm döneminde en önde gelen iktidar tekniğinin terör olduğunu ifade eden düşünür, terör sayesinde günah keçisi olarak kodlanan bir kesimin yok edildiğini savunur (Feher & Heller, 1995). Heller'e göre gerek Bolşevizm'de gerekse diğer totaliter devletlerde bir kesimin kurban seçilerek yok edilmesinin en önemli nedeni, bölünme ve farklılığa tahammül edememektir (1995).

Heller'in düşüncesinden yola çıkıldığında gerek Nazizm görünümündeki faşizm gerekse Bolşevizm cesametindeki komünizm bünyesinde fark ilkesine karşı bir tutum sergilendiği, söze konu edilen ilkenin yerine aynılığın önerildiğini düşünmekte bir beis yoktur. Siyasal alanda aynılık ilkesine uymayı reddeden gruplara karşı terör uygulandığı, bu sayede farkın aynılığa tahvil edildiğini Heller'den

yola çıkararak tasavvur etmek mümkün görünmektedir. Öyle ki aynılığın tahkim edilmesi amacıyla totaliter devlet üzerinden bireylerin eğitim ve kültür düzeylerinin ve de boş zaman aktivitelerinin dahi planlandığı iddiası Heller tarafından ileri sürülür (1995). Bireyin boş zamanın bile devlet tarafından planlandığı totalitarizmden çıkış yolu üzerine düşünen Agnes Heller, modernite bünyesinde ileri sürülen tek yönlülüğü aşacak yeni bir kişilik etiğinin inşasını savunur. Bu anlamda düşünür tarafından önerilen ve postmodern düşünce içerisinde anlam verilen yeni ahlaki içselleştiren öznenin inşası argümanının sonraki başlık kapsamında incelenmesi yerinde olacaktır.

Totalitarizmi Postmodern Düşünce Refakatinde Aşma Girişimi: Agnes Heller'in Düşüncesinde Kişilik Etiği Kavramı

Modernitenin insan yaşamındaki etik çoğulluğun yıkımına denk düştüğü iddiasını ileri süren Agnes Heller, kriz anının başladığından dem vurur. Bahsi edilen krizin Heller'in düşünce dünyasındaki yansıması ahlaka ilişkindir. Daha açık bir cümleyle ifade edildiğinde Heller açısından modernite, ahlaki bir krizin merkezinde olmaya tevafuk eder niteliktedir (Gardner, 2016).

Moderniteki ahlaki krizin o çerçevede tahayyül edilen toplumsal yaşamda çoğul olan insan gerçekliğinin tek olana indirgenmesinden kaynaklı olarak türediği bilgisini paylaşan Agnes Heller, nihai kertede farkın bastırıldığından söz eder. Bu anlamda modernitede farkın ötelendiği argümanının savunulduğu postmodern düşünce (Sarup, 1997) dairesi içerisinde konuşur. Farkı öne çıkarmanın yolu üzerine düşünen Heller, evvela modernitenin tarihsel olanla ilişkilendirilmesi gereğinden söz açar. Tarihsel olan ile ilişki kurulduğu anda öznenin tek tipli halden kurtulacağını ilan eder (Gardner, 2016).

Moderniteden kaynaklanan değer yıkımından türeyen ahlaki krizin ne şekilde çözüleceği üzerine düşünen Heller, yeni bir kuramın inşasını amaçlar. Bahsi edilen kuramın ahlak merkezinde inşa edilmesi düşünür tarafından öngörülür. Bu noktada Heller'in nezdinde önem arz eden şey, yeni bir özneliğin inşasıdır (Gardner, 2016). Özneliğin yeni tanımı sayesinde Bolşevizm örneğinde görülen bireyin bürokrasiye tabiiyetinin aşılması beklenir. Heller'in düşüncesi yorumlandığında modernitede var olan öznellik ve ahlak ilişkisine alternatif olabilecek yeni bir ilişkinin imkanı üzerine bir düşünme pratiğinin söz konusu olduğunu belirtmek mümkündür. Postmodernlik çerçevesinde yeni bir ahlakın ve onu içeren özneliğin imkanının sorgulanması durumunun (Küçükcalp, 2010) Heller'in düşüncesinde yansıması olduğu görülmektedir.

Heller'in düşüncesinde yeni bir ahlakın ancak çoğulluk merkezinde formüle edilebileceği argümanına rastlanmaktadır. Düşünürü göre söz konusu durumu mümkün kılan şey, ampirizmden uzak bir evrensellik tanımı olacaktır (2006a). Ahlakın üzerinde pozitivizmin tasallutu olduğunu ileri süren Heller, o egemenliği getirilenin ne derece mümkün olduğu üzerine düşünme pratiği sergiler (Gardner, 2016). Bürokrasiden kaynaklanan tahakkümle mücadele etmenin yolu olarak ileri sürdüğü insani öze ait değerlerin muhtevasını irdeler.

Modernliğin hegemonyası dahilinde idame ettirilen siyasal ve toplumsal yaşamda beliren tahakkümün aşılması amacıyla Heller bir ahlak felsefesinin inşasını önerir (2006a). Ahlak inşa sürecinde Georg Wilhelm Friedrich Hegel'e başvuran Heller nezdinde Hegel, ahlakın otoritesini yeniden kurmak ve tazelemek için çaba gösteren bir kahraman olarak belirir (2018). Hegel'in düşüncesindeki "moralite" ve "sittlichkeit" kavramlarını kabul eden Heller, kendi ahlak formülünde de moralite ve sittlichkeit ilkelerinin bulunduğunu belirtir (1993). Hegel'in düşüncesinde moralite kavramının kişisel kanaat ve vicdana tekabül ettiği dikkate alındığında (Çuhadar, 2018) Heller'in düşüncesindeki moralite ilkesinin de aynı anlamı ihtiva ettiği söylenebilir.

Heller'in düşüncesinde ahlakın mekanı sittlichkeit olarak tecessüm eder (2006a). Hegel'in ortak bir sittlichkeit fikrini inşa eden bir düşünür olduğunu belirten Heller, kendi için de aynı misyonu benimser (2006a). Sittlichkeit kavramını toplumun nesnel yasaları ile uyumlu yaşama pratiği olarak tanımlayan Hegel'den (Çuhadar, 2018) yola çıkan Heller, söz konusu kavramı bireyin ahlak ile ilişkili kılınması olarak tanımlar (2006a). Bireyin ahlak ile ilişki kurması kendisinin ve içerisinde yaşadığı toplumun nihilizmden uzaklığı olarak neşvünema bulur. Düşünür açısından ahlak için elzem olan şey, nihilizm merkezli metafiziğin Hegel tarafından formüle edilen sittlichkeit refakatinde yapıbozumdur (Heller, 1999). Daha açık bir cümleyle ifade edildiğinde Heller, totalitarizme sebebiyet veren bir hal olarak tanımladığı nihilizmi toplumun nesnel yasalarından soyutlamak amacıyla Hegel'in sittlichkeit kavramına başvurur. Bu anlamda Heller'e göre ahlaki olan sittlichkeit'a uyumlu yaşamak, totalitarizme yol açan nihilizm ve boş öznellikten uzak durma ile eş anlamlı biçimde tanımlanır.

Heller'in düşüncesinde insan yaşamının sittlichkeit ilkesine göre tanzim edilmesi için atılması gereken ilk adım ahlak felsefesi üzerine eğilmektir. Heller'e göre ahlak felsefesi bağlamında karşılaşılan ilk sorun siyaset kurumunun ahlaktan soyutlanmasıdır (2006a). Heller'in düşüncesinde ahlak felsefesi çerçevesinde rastlanan ikinci sorun ise çokluğun teklife indirgenmesidir. Bu anlamda Heller,

postmodern düşünce ile paralel olarak farklılığın evrensellik üzerinden tek olana indirgenliğini savunur.

17. yüzyıldan itibaren beliren indirgemeci yaklaşımdan dolayı ahlak felsefesi çerçevesinde tek bir boyutun öne çıkarıldığını ifade eden Heller, bu durumda insan doğası kavramının belirgin hale geldiğinden söz eder. Bu durumun nedeni, 18. yüzyıl sonrasındaki ahlaki ilkelerin, normların ve erdemlerin insan doğasından türetilmiş olmasıdır (2006a).

İnsan doğası kavramının belirsizlikle yüklendiğini ifade eden Heller, o neden dolayısıyla insanın ahlakla ilişkisinin kesildiğini iddia eder. Heller'e göre insan doğası kavramının ahlaka mugayir olmasının nedeni, kavramın aynılık ile malul olmasından kaynaklıdır. Heller, insan doğası bağlamında üretilen düşüncede her insanın aynı davranışları sergileyeceği varsayımının baskın olduğunu beyan eder (2006a). Düşünür, söz konusu kavrama o nedenle karşı çıktığını söyler (Heller, 2006a).

İnsan doğasından aynılık türediği yönünde argüman geliştiren Heller, söz konusu kavrama alternatif olarak insanlık durumu kavramını öne sürer. Heller açısından insan doğasından türeyen aynılığın aşılması için elzem olan şey insanlık durumu kavramına başvurmaktır (2006a). Heller, zikredilen kavramı Hannah Arendt tarafından kaleme alınan İnsanlık Durumu başlıklı kitaptan yola çıkarak anons eder (2006a). İnsanlık durumunu, insan doğasına karşı olacak biçimde konumlandıran Arendt'ten etkilenen Heller, Arendt'in (2021) insanlık durumunun bileşenlerinden biri olarak lafız ettiği eylem ilkesini de benimser. Farkı içeren çoğulculuğa işaret eden eylem ilkesini savunan Arendt'in düşüncesi Heller nezdinde yankı bulur. Arendt ile paralel olarak insanlık durumunu eylem merkezinde tanımlayan Heller (2006a), o eylemin homojenliği heterojen olana erdirmeye, bir başka tabirle aynı olanı farklı olana dönüştürmeye denk düştüğünü ifade eder (2006a). Arendt'in düşüncesindeki fark merkezinde eylem sergileme yeteneğinin Heller'in düşüncesinde de nüksettiğini belirtmek mümkün görünmektedir. Postmodernite bağlamında ileri sürülen aynılıktan türeyen totalitarizmin (Rosenau, 1998) aşılması için farka dayanan pratiğin Heller tarafından öne çıkarıldığını ileri sürmekte bir beis bulunmamaktadır.

İnsan doğasına alternatif olarak insanlık durumunu öneren Agnes Heller'in düşünce sisteminde insan doğasının, diğer kültürleri kendi kültürü açısından değerlendirmeye işaret eden etnosentrizm ile iltisaklı olduğu görülmektedir. Heller açısından etnosentrizme referans veren insan doğasından kaynaklı olarak öteki kültürlerin aşağı görülmesi, barbar ve kötü olarak addedilmesi durumu kuvvetle

muhtemeldir. Bu anda diğer kültürleri benimsemiş insanların tek kültüre dayanan egemen bakış açısı ile yargılanması durumu söz konusu olacaktır (Heller, 2006a). Bahis konusu durumdan çıkış için Hannah Arendt'in insanlık durumu kavramına başvuran Heller'in bir kişiyi yargılama eylemini tekil bir insan topluluğunun hakimiyetinden kurtarmak istediği anlaşılmaktadır (Heller, 2006a). Bu anlamda Heller'in öteki olanı yargılama eylemini milliyetçiliğin hegemonyasından çıkarma yönünde bir irade sergilediğini ifade etmek mümkündür. Modernitede beliren insan doğasından mülhem etnik merkeziliğin aşılması gereğini savunan Heller'in söz konusu tezini mutlak merkezilikten görelilikte kayma biçiminde ifade ettiğine rastlanmaktadır (2006a). Modernite kapsamında etnosentrizm üzerine inşa edilen ahlaki olanı insanlık durumu refakatinde yeniden tanımlamanın Heller tarafından amaçlandığına şahit olunmaktadır. İnsan doğası merkezindeki etnosentrizm perspektifinden inşa edilen ahlaki olana göre yargılama eyleminin yerine insanlık durumu merkezindeki görelilikte ayarlı bir yargılamanın Heller nezdinde muteber olduğu idrak edilmektedir. Bu açıdan Heller'in etnosentrizm suretine bürünmüş modernliği postmodern bir bakış açısıyla yapı sökümüne uğratmak istediği görülmektedir. Bahis konusu eylem için yargı yetisinde bir dönüşümü başlattığı, onu aynılığın hegemonyasından çıkarmak istediğini söylemek mümkündür.

Etnosentrizm ile iltisaklı olan insan doğasından çıkış için insanlık durumu kavramını öneren Heller, bahis konusu kavram aracılığıyla seçme iradesine varılabileceğini ifade eder. Seçme iradesini bir varoluş eylemi olarak tanımlayan düşünür, bireyin yaşamının özünün seçim ilkesi ile bağlantılı olduğunu belirtir (Heller, 2006b). Yaşamın nüvesinde aynı olandan ziyade farklı olanın varlığından söz eden Heller, farkı seçen bireylerin varoluş bağlamında makbul olduğunu savunur (2006b). Postmodern düşüncede fark ilkesine öncelik verilmesinden hareket eden Heller, söz konusu ilkeyi seçme eylemine bağlı kılarak organik hale getirir. Daha açık bir ifadeyle Heller, fark merkezinde tanımladığı postmodernliği insanın yaşamında yerleşik duruma getirir. Heller'e göre seçme eylemi, farklı olanın mutlak merkezilik üzerinden yargılanmamasının teminatı olacaktır (2006b).

İnsanlık durumu merkezinde yaşamını idame ettiren bireyin seçme iradesi üzerinden özneleşmesi, Heller'in nezdinde onun ahlak sahibi olmasına da vesile olacaktır. Aynılığın, homojenliğin, son kertede etnosentrizmden mülhem milliyetçiliğin hegemonyasını reddederek farklı olanı seçme iradesi gösteren özne, Heller'e göre ahlak dairesi içerisinde pratik sergilemiş olacaktır (2006b). Farklı kültürlerden ve farklı ahlaki gerçekliklerden müteşekkil kamusal alanda yaşayan birey, söz konu-

su durumu kabul etme suretiyle varoluş sergileyecek, özneleşecek ve ahlak dairesi içerisinde davranmış olacaktır (2006b).

Farklı olandan yana seçim yapma suretiyle ahlak ve öznellik arasındaki ilişkiyi inşa eden Agnes Heller, sözü edilen ilişkinin şahika noktası olarak tanımladığı kişilik etiğinin nüvesinde ne tür bir ahlaki ilkenin olacağı üzerine bir düşünme çabasına girişir. Bu noktada Heller, öznenin etiğinin inşa sürecinde önem arz eden seçim ilkesini, Immanuel Kant tarafından formüle edilen ödev ahlakı üzerinden yeniden tasavvur eder. Başka bir cümleyle ifade edildiğinde Heller, modernitede milliyetçilik merkezindeki ahlaki olanın aşılması için önerdiği kişilik etiğinin bir yönünü Kant'ın ödev ahlakına göre tasavvur eder. Heller'in düşüncesinde Kant'ın ahlak yasası, yüce iyi fikrinden boş kalan yeri doldurur (2006c).

Kant tarafından üretilen ödev ahlakı bağlamında tasvir edilen sonuçtan bağımsız olarak bir şeyi bir ilke doğrultusunda savunma eyleminin (Cevizci, 1999), Heller'in düşüncesinde nüksettiği söylenebilir. Heller'in kişilik etiği tahayyülünde toplumsal yaptırımlara bakmaksızın doğru olanı yapma eyleminden sitayişle söz etmesi, onun Kant'ın ödev ahlakı kavramına sadık kaldığı yönünde önemli bir işaret olarak tecessüm eder. Bu anlamda Heller açısından önemli olan şey, faydacı ahlakтан uzak durmaktır. Düşünüre göre ahlaki olan pratik, faydacılık karşıtlığı ile ilintilidir (2006c). Faydacı ahlakın sonuç odaklılık ile bağlantılı olduğu bilgisinden hareket eden Heller, ahlaki olan eylemi sonuç odaklı olmanın zıddı bir konuma sabitler (2006c). Bu anlamda Niccolo Machiavelli'ye modernite çerçevesinde atfedilen sonuç odaklı ahlak doktrini postmodernite kapsamındaki öznellik ve ahlak ilişkisinin inşa sürecinden saklı tutulur.

Ödev ahlakı ile kişilik etiğini mezcetmeyi amaçlayan Heller, söz konusu etiğin öteki ile ilgili olduğunu, öteki ile ilişkiye dayandığından söz eder (2006c). Heller, o etiğin standartlarına erişebilmek için öteki olanı konuşurmanın elzem olduğunu savunur (2006c). Düşünüre göre ahlaki olan, öteki için sorumluluk alabilmek, onun isteklerine ve çağrılarına cevap verebilmek olarak tecessüm eder (Heller, 2006c). Öteki olanı konuşmıyan, ondan tavsiye almayan bir eylemden kişilik etiğine varmak Heller'in nezdinde mümkün değildir (2006c). Kişilik etiği dairesi içerisinde hareket eden öznenin öteki olanın özerkliğini azaltacak bir harekete girişmemesi ve bundan da öte, öteki olana karşı yanlış bir eylem sergilemektense acı çekmeyi göze alması (Heller, 2006b) Kant'ın ödev ahlakının yansıması olarak cesamet bulur. Ahlak içerisinde hareket eden öznenin öteki olana rağmen değil de onunla birlikte eylem sergilemesi Heller'in düşüncesinde öznenin varlığa özen göstermesi olarak yankı bulur. Varlığın muhtevasındaki çekirdekte ben ve öteki-

nin olduğunu ifade eden Heller, ben olana işaret eden öznenin varlığa gösterdiği rızayı öteki olana da göstermekle yükümlü kılındığını ilan eder (2006b). İnsan yaşamındaki akışa farklı olanı ve ötekini dahil etme eyleminin postmodernitenin bir boyutu olduğu bilgisinden hareket edildiğinde (Başaran, 2018), Heller'in akış olarak benimsediği ödev ahlakına fark ilkesi ve öteki bağlamında yeni bir varoluş zerk etmek istediğini ifade etmek mümkündür. Daha geniş biçimde yorumlandığında Heller'in modernitede öteki olandan yoksun bırakılan ödev ahlakını postmodern bir perspektiften yeniden yorumladığı, onun akış seyrine fark ve öteki olanı zerk ettiği anlaşılmaktadır.

Sonuç

Modernite bünyesindeki ahlakın ve ona binaen biçimlenen öznelğin aynılık merkezinde tasarlandığı tezi postmodern düşünce içerisinde paylaşılmıştır. Moderniteye karşı verilen bir refleks olarak beliren postmodern düşünce çerçevesinde modernitenin kriz içerisinde olduğu fikri savunulmuştur. Postmodern düşünce bağlamında moderniteye izafe edilen krizin aynılıktan dolayı neşet ettiği ifade edilmiştir. Bahse konu edilen krizin postmodern bir perspektiften çözümü için çaba harcayan düşünürün Agnes Heller olduğu fikri çalışma kapsamında savunulmuştur.

Postmodern düşünce kapsamında ileri sürülen farklı olanın görmezden gelindiği ve aynılığa öncelik verildiği argümanını kabul eden Agnes Heller, ilk olarak modernitede yerleşik hale gelen öznellik ve ahlak ilişkisi üzerine eğilir. Öznellik ve ahlak ilişkisinden türeyen kimliğin homojen olana göre inşa edildiğinden söz eden Heller, söz konusu durumun nihilizme ve totalitarizme sebebiyet verdiğini iddia eder. Totaliter rejimlerde nihilizm içerisindeki öznenin değerlerini yitirdiğinden dem vuran Heller, değersizliğin evinde aynılık merkezindeki ahlakın ona dayatıldığını belirtir. Bu andan itibaren öznenin kendi eliyle inşa ettiği yaşama yabancılaştığını ifade eder.

İnsanın kendi kaderini belirleyen özne olma haline ket vurulduğunu söyleyen Heller, aynı olmaya programlanmış bir ahlakın yeni bir ahlak refakatinde aşılacağını ifade eder. Bahsi edilen ahlakın insan doğasından ziyade insanlık durumuna ayarlı olacağını belirten Heller, homojen olanın heterojen olana doğru dönüşümünün ancak bu şekilde yaşama geçirilebileceğini ileri sürer. Kişilik etiği olarak kavramsallaştırdığı ahlak formülünün merkezinde nihilizmden ve totalitarizmden uzaklık ilkesinin olacağından söz eden Heller, farkı seçme ilkesine yer verileceğini beyan eder. Bu minvalde etnosentrizm perspektifinden inşa edilen ahlaki olana göre seçme ve yargılama eyleminin yerine postmodernite ile ilintili kıldığı insanlık

durumu merkezindeki görelî merkezliliğe ayarlı bir seçme ve yargılamanın Heller nezdinde makbul olduğu argümanı çalışma kapsamında savunulmuştur. Bu açıdan Heller'in etnosentrizm suretine bürünmüş modernliği ve onun rejime bürünmüş hali olarak tebarüz eden liberalizmi postmodern bir bakış açısıyla yapısökümüne uğratmanın arayışında olduğu tezi çalışma boyunca ileri sürülmüştür. Yapısöküm için Heller'in seçme ve yargı yetisinde bir dönüşümü başlattığı, o yetiyi aynılığın hegemonyasından çıkarmak istediği beyan edilmiştir.

Soyut ve tarih dışı özne nosyonu üzerine inşa edilen modernitenin ve ondan türeyen liberalizmin tarih dışı ahlak ihtiva ettiğini belirten Heller'in postmodern bir müdahalede bulunarak o ahlaki tarihsel bir pozisyon içerisinde yeniden tanımlama amacıyla olduğu argümanı çalışma dahilinde deklare edilmiştir. Kişilik etiğinin inşa sürecinde Immanuel Kant tarafından formüle edilen ödev ahlakına fark ve öteki olan merkezinde bir seçme ilkesini zerk etmek isteyen Heller'in tarihsel olanı öteki ve fark bağlamında tanımladığı belirtilmiştir. Modernite kapsamında inşa edildiğini iddia ettiği faydacılık merkezli akışı Kant'ın ödev ahlakı ile aşmayı amaç edinen Heller'in ödev ahlakı akışına farklı olanı, bir başka ifadeyle öteki olanı eklemeyi savunduğu argümanı çalışma dahilinde beyan edilmiştir. Düşününürün bu pratik aracılığıyla liberalizm bünyesinde etnosentrizmden ve milliyetçilikten taraf olan akışı inkıtaya uğratmak istediği ifade edilmiştir.

The Embodiment of a Postmodern Quest for Morality: A Study of Agnes Heller

Veysel Ergüç

Abstract: An extensive literature has emerged in various disciplines in the field of social sciences on the concept of postmodernity, which has been widely used since the 1970s. Within the scope of the literature in question, many principles pointing to the concept of postmodern have been pointed out. The concept of difference has emerged as one of the principles announced within the framework of postmodernity. Within the scope of postmodernity, which is centered on the principle of difference, it has been mentioned that modernity has an aspect that suppresses difference and the other. It has been claimed that there is homogeneity in the content of the principle of universality, which is accepted as an integral part of modernity. It has been claimed in the context of postmodernity that the homogeneity in question, in other words, sameness, is imposed on both human life and the social sphere. In this respect, the reintroduction of the principle of difference and the other, which is claimed to be excluded in the face of sameness, has been defended within the scope of postmodernity. The idea of Agnes Heller, who is said to stand out as a name that develops thought within the framework of postmodernity, which includes the construction of a philosophy of difference against sameness, will be examined within the scope of this study. Heller, who thinks about the possibility of a personality ethic, relates this ethic to the act of making a choice that includes difference and the other, which is important as the reason for being the subject of this study. Heller's idea, which is stated to be in pursuit of a postmodern morality, will be the subject of the study, based on his idea that the universality centered on sameness put forward in the context of modernity should be overcome with a morality that includes difference and the other.

Keywords: Postmodernity, difference, the other, Agnes Heller, personality ethic.

 Assoc. Prof., Muş Alparslan University, v.erguc@alparslan.edu.tr

 0000-0003-3298-1803

 Ergüç, V., (2024). Postmodern Bir Ahlak Arayışının Tecessümü: Agnes Heller Üzerine Bir İnceleme. *İş Ahlakı Dergisi*, 17 (2), ss. 91-116.

 Research Paper

 © İGİAD
DOI: 10.12711/tjbe/m369
Turkish Journal of Business Ethics, 2024
isahlakidergisi.com

 Received: 02.05 2024
Revised: 10.09.2024
Accepted: 09.10.2024
Online First: 07.11.2024

This study takes within its scope an attitude favoring the existence of postmodern morality (Başaran, 2018), studying it within the framework of the relationship between subjectivity and morality. In this sense, the study seeks to answer the question of what is the fate of the relationship between subjectivity and morality in postmodern thought is sought within the study. A postmodern subjectivity has been said to have emerged based on the construction of postmodern morality. The study defines postmodernity as a new identity, a new subjectivity and morality relationship (Kahraman, 2004). In this respect, the text introduces the concept of a morality compatible with the postmodern.

Morality can be said to have first appeared in the process of envisioning a morality adjusted to the postmodern as knowledge of life. The text states that this knowledge of life in the context of postmodernity is embodied in the form of a stand against violence. The expression of violence has been equated with being forced into sameness (Rosenau, 1998). Naturally, in postmodern thought, morality emerges as a technique that helps people survive against the violence at the center of being the same. Postmodern morality basically corresponds to a search for meaning in the face of violence and chaos. Agnes Heller appears as an example of a postmodern morality because she opposes violence, defined as the forced sameness (Belharz, 2009).

The content expressed in the context of the definition of postmodern morality is conveyed through the concept of postmodernity. The study assigns postmodernity a position opposite modernity within its framework (Akay, 2013). The postmodern state has been said to correspond to a new life (Best & Kellner, 2016). In this context, postmodernity is conceived as a break from the truths of modernity (Okyayuz, 2000). Postmodernity has been defined as a response to the cultural context of modernity (Kumar, 2004). Against the idea that the cultural context of modernity is centered on sameness, the argument that the cultural context in postmodernity is the principle of difference is put forward in the study (Eğribel, 2022). In this respect, the study defends the argument that postmodern morality is a stance against modernity.

Postmodernity is positioned according to modernity and defined by associating it with difference. In this case, modernity is equated with the state of being the same (Başaran, 2018). In this context, the question of what the fate of the relationship between subjectivity and morality is within the scope of modernity has also been asked. The thesis, which puts forward the claim that this state of being the same, which is at the center of modernity from a postmodern perspective, has been

transferred to totalitarianism, is based on postmodern thought (Rosenau, 1998). In clearer terms, it is possible to attribute the argument that the morality of the subject within the modern is constructed based on totalitarianism to postmodernity. In this context, it is argued that postmodern thought is a stance against the interpretation of modernity by centering on the state of being the same of totality (Başaran, 2018). This study defends the knowledge that the morality envisaged in the context of postmodernity is associated with an attitude against violence. In this sense, the text presents the idea that postmodernity is the knowledge that helps people survive against totalitarianism. The text argues that in the postmodern framework, there is a relationship between morality and subjectivity that is distanced from violence and totalitarianism and includes the principle of difference and otherness instead of sameness. In this sense, it positions postmodernity against the relationship between morality and subjectivity that is at the center of violence, originating from the desire for sameness in modernity.

The thesis claims that a postmodern understanding of morality emerged from postmodern thought and that this emerged as a stance against sameness (Sarup, 1997). While examining postmodern morality, it accepts that the concept of morality is related to the subject. It argues that there is also a search for morality in the subject imagination. In this context, the study investigates the relationship between morality and the subject within postmodernity. In response to the question of what kind of morality is suitable for the subjectivity designed within the scope of postmodernity, the study presents a moral thesis against totalitarianism and the violence and chaos it contains.

Based on the knowledge that postmodernity is a reflexive response against modernity (Zekâ, 1994), this study repeats the act of attributing a position to postmodern morality with regard to modern morality. In this sense, while modernity is accepted as being in crisis due to materiality having become a fetish (Koçakoğlu, 2012), the study pursues the question of what impact this has had on morality based on the knowledge that the subject is subjected to necessity and coercion in the context of modern morality due to the formation of material-related moralities in modernity. This represents the knowledge that, when morality loses its decisiveness over matter, humans come face to face with the reality of violence. In this context, the study understands morality in the modern period in relation to tyranny, which can be said to indicate arbitrariness and secrecy. It states that the subject is in crisis based on the idea that the subject, the carrier of modern morality, is forced into sameness.

The study defends the idea that Agnes Heller is the prominent thinker for solving the moral crisis the subject experiences as a result of sameness from a postmodern perspective (Tormey, 2001). The article argues Heller to be searching for how to construct a postmodern morality (Gardner, 2016). Heller, who focuses on the morality of the modern subject, is said to encounter one-dimensionality (Gardner, 2016).

The study, which defines Heller as the embodiment of a postmodern moral quest (Grumley, 2015), uses a qualitative research method, the case study design. In other words, the text accepts Agnes Heller as an example of a postmodern moral vision. The study limits Agnes Heller's thoughts to the concepts of postmodernity, subjectivity and morality. The study uses the document analysis technique to examine the echoes of these concepts in Heller's thoughts. Considering the need to focus on a thinker's opus magnum in the document analysis process, the study accepts Heller's main reference sources as General Ethics (1988), Moral Philosophy (1990) and Personality Ethics (1996). This article is based on the assumption that there is a postmodern morality and will interpret Heller, who is defined as the advocate of this morality, and her thoughts as morally focused. Therefore, these three sources are quite important for this study.

This study makes the delimitation at the center of the concept, although the practice of delimitation is largely in the context of time and space in the case study (Yeşilbaş Özenç, 2022). The study interprets the concepts of postmodernity, subjectivity and morality in relation to the thought of Heller, who is the case study. The text aims to reproduce the concepts through the interpretative case study and to reinterpret the concepts of morality and subjectivity in relation to postmodernity. It interprets the thought of Agnes Heller, who is put forward as a case study within the scope of the study, in relation to the concept of postmodernity and redefines it from this perspective.

It has been stated that Heller, based on the argument that the difference claimed in postmodern thought is reduced to singleness (Sarup, 1997), has an attitude against sacrificing difference to sameness (Grumley, 2015). In the next step, it is said that the equivalent of sameness in Heller's thought is totalitarianism. It is reported that Heller, who announced communism and Nazism as two forms of totalitarianism, accused both regimes of destroying the spiritual movement of man (Belharz, 2009). At this moment, the idea that humans have submitted to the domination of violence and that the modern forces humans to do so is included. The argument that the totalitarian regime and morality were inherited due to the

imposition of the morality of the same on the subject imagined according to the metaphysics of the modern period was conveyed through Heller (2018).

It is stated in the study that Heller resorted to a personality ethic against totalitarianism, which implies violence. It is stated that Heller attempted the construction of ethics, which includes subjectivity and morality, from a postmodern perspective (2006c). After stating that a new morality in Heller's thought is provided by *sittlichkeit* inherited from Georg Wilhelm Friedrich Hegel, it is stated that *sittlichkeit* is associated with plurality (1993). It has been mentioned that Heller made the plurality in question possible through the concept of the human condition formulated by Hannah Arendt. It has been stated that Heller, who argues that sameness derives from human nature, resorts to the concept of the human condition to get out of it. It has been said that the principle of the human condition, which includes the principle of action that points to pluralism that includes difference, is accepted as moral content by Heller. It is claimed that Heller strives to bring homogeneity to heterogeneity through the human condition (2006a). It is claimed that the principle of practice based on difference in order to overcome totalitarianism and violence derived from sameness put forward in the context of postmodernity is repeated by Heller through the concept of the human condition. It is stated within the scope of his work that he prefers a postmodern morality that centers on the human condition based on non-violence and difference, compared to the modern subject that includes human nature, which he claims is based on violence and sameness.

It is stated that Heller, who built personality ethics based on a postmodern perspective, applied to the ethics of duty formulated by Immanuel Kant. It is said that Hegel's concept of *sittlichkeit* and Arendt's concept of the human condition make sense within the ethics of duty. It is claimed that Heller defines the morality of consequences in connection with the sameness in modernity, and in this sense, he devotes the morality of consequences to totalitarianism (2006c).

It has been concluded that Heller, who approached the concept of duty ethics defined by Kant in the same way as Kant, as opposed to result-oriented morality, added the principle of choice to it. It has been seen that the principle of choice put forward by Heller, who took action against the morality of consequences that he linked to totalitarianism at the center of violence and sameness, in the context of the morality of duty, was defined as acting according to his own principle. It is stated that Heller, who stated that the difference and the other are missing in the ethics of duty and the principle of choice, added both concepts to the principle in

question (2006c). In this respect, the argument that Heller reconstructed the morality of duty that he defined in the selection center to include the different and the other, and that he believed that totalitarianism could be overcome in this way, is put forward in the text. It is claimed that it contributes to the relationship between subjectivity and morality, which is considered within the framework of the post-modern, with a principle of selection that includes difference and the other.

It has been observed that Agnes Heller, who defines the principle of choice at the center of the concept of personality ethics, which she puts forward as a way out of totalitarianism, has a concern to stay away from ethnocentrism arising from nationalism in her system of thought (2006a). In the context of the relationship between subjectivity and morality, Heller's argument that ethnocentrism attributes negativity to the other is claimed in the text. At this point, according to Heller, it is stated that people who have adopted other cultures will be judged according to a single culture (2006a). It is said that Heller wanted to save the act of judging a person from the domination of a singular human community in order to get out of the situation in question (Heller, 2006a). In this sense, the argument is put forward that Heller displays a will to remove the act of judging the other from the hegemony of nationalism. It is stated that Heller, who advocates the need to overcome the ethnocentrism arising from human nature that emerged in modernity, initiated a transition process from absolute centrism to relative centrism (2006a). It is claimed that the morality, built on ethnocentrism within the scope of modernity, was redefined by Heller in the company of according to the morality constructed from the perspective of ethnocentrism at the center of human nature, a judgment adjusted to the relative centrality at the center of the human condition is valid in Heller's eyes. In this respect, it has been stated that Heller wants to deconstruct modernity in the form of ethnocentrism from a postmodern perspective. It has been stated that he initiated a transformation in the judicial power for the action in question and wanted to remove it from the hegemony of totalitarianism at the center of sameness and violence.

Kaynakça

- Akay, A. (2013). *Postmodernizmin ABC'si*. Say Yayınları.
- Arendt, H. (2021). *İnsanlık Durumu*. B. S. Şener (Çev.). İletişim Yayınları.
- Aytaçlı, B. (2012). Durum çalışmasına ayrıntılı bir bakış. *Adnan Menderes Üniversitesi Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, 3 (1), 1-9.
- Başaran, A. (2018). *Postmodern: Felsefe, edebiyat, nekahet*. Ketebe Yayınları.
- Belharz, P. (2009). Agnes Heller's Theory of Modernity. K. Terezakis (Ed.), *Engaging Agnes Heller: A critical companion* içinde (ss. 37-45). Lexington Books.
- Best, S. & Kellner, D. (2016). *Postmodern teori: Eleştirel soruşturmalar*. M. Küçük (Çev.). Ayrıntı Yayınları.
- Cevirici, S. (2020). *Postmodern düşüncede temsil krizi*. Dün Bugün Yarın Yayınları.
- Cevizci, A. (1999). *Paradigma felsefe sözlüğü*. Paradigma Yayınları.
- Çuhadar, C. (2018). Hegel'in hukuk felsefesinin prensipleri adlı eseri bağlamında ahlâkın oluşumu. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7 (4), 719-748.
- Deleuze, G. (2021). *Fark ve tekrar*. B. Yalım & E. Koyuncu (Çev.). Norgunk Yayıncılık.
- Eagleton, T. (2011). *Postmodernizmin yanılsamaları*. M. Küçük (Çev.). Ayrıntı Yayınları.
- Eğribel, E. (2022). Modernizmin Bir Üst Versiyonu Olarak Postmodernizm. A. F. Yıldırım (Ed.), *Postmodern fragmanlar: Postmodernizm üzerine notlar* içinde (ss. 9-35). Çizgi Kitabevi.
- Featherstone, M. (2005). *Postmodernizm ve tüketim kültürü*. M. Küçük (Çev.). Ayrıntı Yayınları.
- Gardner, M. (2016). *Gündelik hayat eleştirileri*. D. Özçetin, B. Taşdemir & B. Özçetin (Çev.). Heretik Yayınları.
- Gellner, E. (1994). *Postmodernizm, İslâm ve us*. B. Peker (Çev.). Ümit Yayıncılık.
- Gülmez-Stewart, A. T. (2012). *Demokrasi perspektifinden totalitarizm kavramı ve Hannah Arendt*. [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Gazi Üniversitesi.
- Grumley, J. (2005). *Agnes Heller: A moralist in the vortex of history*. Pluto Press.
- Harvey, D. (1997). *Postmodernliğin durumu*. S. Savran (Çev.). Metis Yayınları.
- Heller, A. & Feher, F. (1993). *Postmodern politik durum*. Ş. Argın & O. Akınhay (Çev.). Öteki Yayınevi.
- Heller, A. & Feher, F. (1995). *Doğu Avrupa devrimleri*. T. Demirkan (Çev.). Yapı Kredi Yayınları.
- Heller, A. (1999). *A theory of modernity*. Blackwell Publishers.
- Heller, A. (2006a). *Genel Etik*. A. Yılmaz (Çev.). *Bir ahlâk kuramı* içinde (ss. 17-211). Ayrıntı Yayınları.
- Heller, A. (2006b). *Bir Ahlâk Felsefesi*. K. Tütüncü (Çev.). *Bir ahlâk kuramı* içinde (ss. 217-467). Ayrıntı Yayınları.
- Heller, A. (2006c). *Bir Kişilik Etiği*. E. Demirel (Çev.). *Bir ahlâk kuramı* içinde (ss. 469-823). Ayrıntı Yayınları.
- Heller, A. (2018). Modernitedeki Ahlâki Durum. E. Çırakman (Çev.). M. Küçük (Ed.). *Modernite versus postmodernite* içinde (ss. 187-206). Say Yayınları.

- Jameson, F. (2005). *Kültürel dönemeç*. K. İnal (Çev.). Dost Kitabevi Yayınları.
- Jameson, F. (2022). *Postmodernizm ya da geç kapitalizmin kültürel mantığı*. C. Gönenç (Çev.). Alfa Yayınları.
- Kahraman, H. B. (2004). *Postmodernite ile modernite arasında Türkiye*. Everest Yayınları.
- Kızılar, F. (2006). *Moderniteden postmoderniteye bir yolculuk*. Salkımsöğüt Yayınevi.
- Koçakoğlu, B. (2012). *Anlamsızlığın anlamı postmodernizm*. Hece Yayınları.
- Kumar, K. (2004). *Sanayi sonrası toplumdaki postmodern topluma çağdaş yeni dünyanın kuramları*. M. Küçük (Çev.). Dost Kitabevi Yayınları.
- Küçükalp, K. (2010). *Nietzsche ve postmodernizm*. Kibele Yayınları.
- Küçükalp, K. (2016). *Çağdaş felsefede farklılık tartışmaları*. Ekin Yayınları.
- Lyotard, J. F. (1990). *Postmodern durum*. A. Çiğdem (Çev.). Ara Yayıncılık.
- Okyayuz, M. (2000). Postmodernizm: Modernitenin öteki yüzü. *Doğu Batı Dergisi*, 10, 139-145.
- Rosenau, P. M. (1998). *Post-modernizm ve toplum bilimleri*. T. Birkan (Çev.). Bilim ve Sanat Yayınları.
- Sarup, M. (1997). *Post-yapısalcılık ve postmodernizm*. A. B. Güçlü (Çev.). Bilim ve Sanat Yayınları.
- Şaylan, G. (2002). *Postmodernizm*. İmge Kitabevi.
- Tormey, S. (2001). *Agnes Heller: Socialism, autonomy and the postmodern*. Manchester University Press.
- Tormey, S. (2009). Why Does Agnes Heller Matter: Political Actor, Social Change and Radical Politics in the Twenty-First Century. K. Terezakis (Ed.), *Engaging Agnes Heller: A critical companion* içinde (ss. 46-62). Lexington Books.
- Turner, B. S. (2002). *Oryantalizm, postmodernizm ve globalizm*. İ. Kapaklıkaya (Çev.). Anka Yayınları.
- Yeşilbaş Özenç, Y. (2022). Eğitim araştırmalarında durum çalışması deseni nasıl kullanılır?. *Uluslararası Eğitimde Nitel Araştırmalarda Mükemmellik Arayışı Dergisi*, 1 (2), 57-67.
- Yovel, Y. (2009). Laudatio For Agnes Heller. K. Terezakis (Ed.), *Engaging Agnes Heller: A critical companion* içinde (ss. 11-21). Lexington Books.
- Zekâ, N. (1994). *Postmodernizm: Jameson, Lyotard, Habermas*. Kıyı Yayınları.